

Turinys

Pratarmė 9

Antrojo leidimo pratarmė 11

FILOSOFIJOS KILMĖ, PRIGIMTIS IR REIKŠMĖ

1. Filosofijos kilmė 13
2. Filosofijos prigimtis ir struktūra 18
3. Filosofijos ir mokslo santykis 24
4. Filosofijos vaidmuo kultūroje 30

I. METAFIZIKA

1. Daiktų pradai 38
2. Daiktai ir idėjos 43
3. Būties hierarchija, arba Dievas ir pasaulis 50
4. Kas egzistuoja savaime? 59
5. Grynasis protas ir pasaulinis protas 68
6. Būties problema šiuolaikinėje filosofijoje 73

II. GAMTOS FILOSOFIJA

1. Chaosas ir kosmosas 81
2. Finalizmas ir kauzalizmas 83
3. „Kosmoso sugriovimas“ 86
4. Determinizmas ir indeterminizmas 90
5. Gamtos ir socialinių reiškinių determinacija 95

III. PAŽINIMO TEORIJA

1. Iš ko atsiranda žinios? 101
2. Racionalizmo ir empirizmo ginčas 105
3. Apriorizmas 110
4. Apriorizmo negandos 116
5. Klasikinė tiesos samprata 121
6. Akivaizdumo teorija 124
7. Loginės darnos teorija 127
8. Pragmatinė tiesos samprata 132
9. Tiesa ir tikimybė 138

IV. MOKSLO FILOSOFIJA

1. Mokslas ir metafizika 147
2. Ginčas dėl mokslo metodo 156
3. Mokslo struktūra 162
4. Mokslo raida 173

V. ETIKA

1. Teorinė ir praktinė filosofija 184
2. Gėrio meilė 186
3. Gėris ir nuosaikumas 188
4. Gėris ir malonumas 190
5. Gėris ir dvasios ramybė 193
6. Gėris, tikėjimas ir klusnumas 196
7. Gėris ir nauda 198
8. Gėris ir pareiga 201
9. Emotyvistinė etika 204

VI. POLITINĖ FILOSOFIJA

1. Etika ir politinė filosofija 209
2. Procedūrinis teisingumas 211
3. Socialinis teisingumas 215
4. Laisvė ir lygybė 220
5. Žmogaus teisės 233

Pabaigos žodis 240

Rekomenduojamos literatūros sąrašas 241

Priedai 244

René Descartes. METAFIZINIAI APMAŠTYMAI (ištrauka)

Iš prancūzų kalbos vertė P. Račius 244

Rudolfas Carnapas. METAFIZIKOS ĮVEIKA KALBOS
LOGINĖS ANALIZĖS BŪDU

Iš vokiečių kalbos vertė E. Nekrašas 269

Summary 290

Asmenvardžių rodyklė 291

II. GAMTOS FILOSOFIJA

1. Chaosas ir kosmosas

Gamtos filosofijos kaip atskiro filosofijos skyriaus savarankiškumas gali būti ginčijamas. Kaip jau minėjome, ji išaugo iš kosmologijos, o dabar nemaža dalis anksčiau joje nagrinėtų problemų atsidūrė mokslo filosofijos akiratyje. Tarp jų būtų galima paminėti kad ir erdvės bei laiko problemas, nors pastarosios gvildenamos ir kituose filosofijos skyriuose. Gamtos filosofiją galima sieti ir su metafizika. Tačiau tarus, kad metafizikai rūpi neempiriniai būties pradai, tai, kas yra už, virš ar anapus patyrimo, klausimo apie empirinio, fizinio, gamtinio pasaulio reiškinių tvarką nederėtų laikyti metafiziniu. O būtent jį šiame skyriuje ir žadame panagrinėti. Jis, mūsų požiūriu, įdomiausias ir svarbiausias gamtos filosofijoje. Šis klausimas vadinamas *determinizmo problema*.

Ją labai glaustai galima suformuluoti taip: *ar egzistuoja griežta, nekintama ir visuotinė pasaulio reiškinių tvarka ir, jeigu taip, tai koks jos pobūdis?* Gvildenant šią problemą, kyla daug įdomių klausimų: ar pasaulio tvarka yra protinga bei tikslinga ir ar ji besąlygiškai būtina?

Pradinę pasaulio būseną mitas apibūdina kaip *chaosą*. Graikų mitologijoje chaosas traktuojamas kaip tamsi, žiojėjanti bedugnė, kokybiškai nediferencijuota (nesuskaidyta) būtis, įvairių pradų ir daiktų, neatskirtų vienas nuo kito, samplaika. Ilgainiui iš chaoso atsiranda absoliuti jo priešybė – *kosmosas*. Jam būdinga apibrėžta daiktų ir reiškinių tvarka, darna ir grožis. Kosmoso atsiradimo iš chaoso priežastis įvairių tautų mitai aiškina skirtingai, bet pati kosmoso ir chaoso priešprieša mitologinei sąmonei labai būdinga.

Kalbėdami apie pasaulio tvarką, dabar dažniausiai turime galvoje gamtos tvarką. Ji mums atrodo griežtesnė ir pastovesnė už socialinę, visuomenės tvarką. Filosofijos istorijoje netrūko mąstytojų, tikinusių, kad gamtos tvarka tvirta ir nekintama, ir tuo pat metu ginčijusių, kad egzistuoja visuomenės dėsniai. Todėl daug kam atrodo, kad gamtos tvarkos idėja yra pamatinė, pirminė, o visuomenės tvarkos – išvestinė, antrinė. Tačiau žiūrint istoriškai, pradinis taškas buvo ne tiek gamtos, kiek socialinė tvarka. Tai, ką mes, lietuviai, vadiname dėsniu – pastoviu, reguliariu reiškinių ryšiu, – iš pradžių buvo suprantama kaip nor-

ma, reguliuojanti žmonių santykius, norma, tapatinama su dorovės principu arba valstybėje galiojančiu įstatymu.

Dabartinėje lietuvių kalboje (gamtos) *dėsnis* yra aiškiai skiriamas nuo (valstybėje galiojančio) *įstatymo*. Bet šis skyrimas mūsų kalboje atsirado tik XX a. Dėsnio terminą į lietuvių kalbą įvedė berods prof. Zigmąs Žemaitis, siekdamas atskirti gamtos tvarką nuo socialinės tvarkos. Anksčiau lietuvių autoriai rašė apie „gamtos įstatymus“, o kitose, senesnes rašto ir mokslinės terminijos tradicijas turinčiose kalbose tiek socialinė, tiek gamtos tvarka nusakoma vienu ir tuo pačiu žodžiu: *law* – angliškai, *Gesetz* – vokiškai, *prawo* – lenkiškai. Ši aplinkybė liudija, jog kadaise gamtos ir visuomenės tvarkos priešpriešos nebūta. Kadangi įstatymai griežtai ir tiksliai formulavo valdovo ar tautos valią ir buvo viešai skelbiami, įstatymo idėja senovės žmogui buvo aiškesnė negu gamtos reiškinių reguliarumo idėja. Žinoma, gamtos reiškinių pastovių ryšių žmonės rėmėsi visą laiką, taip pat ir iki valstybės bei įstatymų atsiradimo, bet to aiškiai nepakako bendrai tvarkos idėjai suformuluoti. Žmogus iš pradžių turėjo tapti įstatymų vykdytoju, kad galėtų prieiti prie išvados, kad ne tik jis, bet ir visas pasaulis turi paklusti tam tikroms normoms, įstatymams ar dėsniams.

Kadangi pasaulio tvarkos idėjos pagrindas buvo teisės normų, įstatymų nustatyta socialinio gyvenimo tvarka, tai natūralu, kad pasaulio tvarka taip pat buvo siejama su teisingumu. Graikiškas žodis *kosmos* (kosmosas arba kosmas) reiškia ne tik (sutvarkytą) Visatą, bet ir valstybinę santvarką. Todėl kai pirmieji graikų filosofai pradėjo nagrinėti dėsnio (įstatymo) sąvoką, jie siejo ją su sąvoka *dike*, reiškiančia paprotį, teisę, teisingumą, teismo procesą, bausmę. Antai Anaksimandras sako, kad daiktai, pažeidę nustatytą tvarką, „baudžiami už neteisingumą“.

Kalbėdami apie kosmosą, graikų filosofai neabejojo tuo, kad pasaulis yra dėsningas, kad jame egzistuoja tam tikra tvarka. Bet jiems reikėjo tą tvarką aiškiau apibrėžti, atskirti kosmoso tvarkos sąvoką nuo paties kosmoso sąvokos ir nustatyti tos tvarkos prigimtį. Kosminės tvarkos sąvoką reikėjo demitologizuoti. Mitologinis eriniųjų, už įstatymų pažeidimą baudžiančių keršto deivių (su besiraitančiomis ant galvų gyvatėmis, su fakalais ir rimbais rankose), įvaizdis filosofų nepatenkino.

Abstraktų pobūdį pasaulio dėsningumo idėjai pirmieji suteikė, matyt, pitagorininkai. Dėsningumą jie siejo su griežta matematine tvar-

ka, kuriai paklūsta visa, kas egzistuoja. Ta tvarka – tai skaičių santykiniais išreiškiamos proporcijos, lemiančios pasaulio harmoniją ir grožį. Bet aiškiau kosmoso tvarkos sąvoką nuo kosmoso sąvokos atskyrė Heraklitas. Pirmajai nusakyti jis pradėjo vartoti žodį *logos*, iki tol vartotą pasakojimo, kalbos, žodžio, proto prasme. Heraklito *logos* filosofijos istorikų interpretuojamas įvairiai, bet daugelis tyrinėtojų sutaria, kad tai – protingas pradas, persmelkiantis visą būtį, visuotinis ir amžinas būties dėsnis, kuriam paklūsta ir gamta, ir žmogus. Heraklito *logos* apima ir Anaksimandro teisingumą, ir pitagorininkų harmoniją.

Jonijos ir Didžiosios Graikijos filosofams plėtojant pasaulio dėsningumo sampratą, dar nebuvo aiškiai formuluojamas klausimas, kuris vėlesniais laikais tapo bene svarbiausias gvildenant determinizmo problemą: ar ta tvarka yra tikslinga, ar ne?

2. Finalizmas ir kauzalizmas

Kartais gali atrodyti (ar bent jau daug kam atrodė), kad pasaulyje viskas turi savo tikslą. Diena reikalinga žmogaus darbui, naktis – poilsiui; vanduo – troškuliui, o maistas – alkiui numaldyti. Paukštis turi sparnus, kad galėtų skraidyti, o žuvis – žiaunas, kad galėtų kvėpuoti vandenyje. Tikslingos pasaulio tvarkos samprata tiesiogiai siejasi su požiūriu, kad ta tvarka yra teisinga, harmoninga ir protinga, būdingu mūsų minėtiems pirmiesiems graikų filosofams. Juk toks požiūris reiškia, kad pasaulis yra sutvarkytas iš esmės tobulai. Taigi jis turi tam tikrą tikslą, nes kitu atveju jo tobulumo būtų neįmanoma paaiškinti. Ypač glaudžiai susiję tikslingumas ir protingumas. Betikslėi veiklai protas nereikalingas. O jeigu protas yra, kaip manė Heraklitas, kosminė jėga, tai, aišku, kosmosas yra sutvarkytas tikslingai.

Dėl minėtų priežasčių reiškinų aiškinimas nurodant jų tikslus yra visiškai natūralus. Toks aiškinimas vadinamas *finalistiniu* (lot. *finis* – riba, galas, tikslas), arba *teleologiniu* (graik. *telos* – galas, tikslas), o požiūris, kad visi pasaulio reiškiniai ir jis pats yra tikslingi, – *finalizmu*, arba *teleologizmu*.

Pirmą kartą finalizmui priešingą požiūrį pateikė, regis, Demokritas. Tokį požiūrį galima vadinti *kauzalizmu* (lot. *causa* – priežastis). Kauzalizmo šalininkai mano, jog visi reiškiniai turi savo priežastis; paaiškinti pasaulį – tai nurodyti reiškinų priežastis.

Demokritas įsitikinęs, kad iš atomų sudarytame pasaulyje visi reiškiniai yra būtini. Kaip ir Leukipas, jis teigė, jog nė vienas daiktas „neatsiranda be priežasties, o visada atsiranda remiantis koku nors pagrindu ir dėl būtinumo“¹. Būtinumą jis supranta mechanistiškai – kaip materijos „pasipriešinimą, judėjimą ir smūgį“. Kartais būtinumą Demokritas apibūdina kaip „sūkurį“, kuris yra visa ko atsiradimo priežastis. Būtinumas, pasak Demokrito, veikia pasaulyje iš pat pradžių. Jis yra viską apimantis, todėl atsitiktinių, t. y. be priežasties vykstančių reiškinų nėra.

Konstatavęs, kad visi reiškiniai pasaulyje būtini, Demokritas daro tokią išvadą: žmonės išsigalvojo atsitiktinumo stabą, kad galėtų juo pasinaudoti savo neįžvalgumui paslėpti.

Pripažinęs, kad visų pasaulio reiškinų pagrindas yra dėsningas atomų judėjimas, Demokritas įeina į istoriją kaip *mechanicizmo* pradininkas. Pagrindiniai *mechanicizmo* principai yra tokie:

1. Pasaulis yra mechaninių dalelių (pavyzdžiui, atomų) visuma.
2. Visi pakitimai pasaulyje paaiškinami mechaninių dalelių judėjimu.
3. Mechaninės dalelės juda dėl tam tikrų priežasčių, taigi jų judėjimas yra dėsningas ir būtinas.

Taip žiūrint į pasaulį, jis suvokiamas iš esmės kaip didelis ir sudėtingas mechanizmas. Mechanistinė pasaulio samprata buvo labai populiari ir Naujaisiais laikais, ypač XVII ir XVIII a. Kadangi žinomiausias sudėtingas mechanizmas tuo metu buvo mechaninis laikrodis, tai būtent su juo daugelis filosofų ir lygino pasaulį.

Mechanistiniu požiūriu, pasaulyje viešpatauja būtinumas. Bet ar galima, remiantis mechanistinėmis pozicijomis, teigti, kad pats pasaulis yra būtinas? Atsakymas į šį klausimą priklauso nuo to, kaip suprantamas atsitiktinumas. Jei jis tapatinamas su priežasčių nebuvimu, tai į šį klausimą kol kas neatsakyta, – neaišku, ką būtų galima laikyti pasaulio priežastimi. Turbūt tik Dievą, bet mechanistinių pažiūrų šalininkai dažnai buvo linkę abejoti jo egzistavimu.

Tačiau yra ir antras atsitiktinumo aiškinimo būdas. Atsitiktina galima laikyti visa tai, kas nėra tikslinga. Kasdienėje kalboje šį žodį dažniausiai vartojame būtent šia prasme. Šia, antrąja, prasme Demokrito pasaulis (kuriame, priminsime, viešpatauja būtinumas) yra atsitikti-

¹ Левкип-Демокрит, *Антология мировой философии в 4-х т.*, Москва, 1969, т. 1, с. 327.

nis – jis neturi jokio tikslo. Gamta, nesiekdama jokio tikslo, nėra protinga, ji veikia akiai. Tai turint galvoje, dažnai kalbama apie aklą būtinumą, būdingą gamtai. Žinoma, žmogus kelia sau tikslus ir jais vadovaujasi. Tačiau mechanistiniu požiūriu gamtoje jokio tikslingumo nėra.

Taigi nesunku padaryti išvadą, kad egzistuoja glaudus mechanizmo ir kauzalizmo ryšys. Finalizmas, priešingai, siejasi su *organicizmu*, t. y. požiūriu, kad pasaulis yra panašus į organizmą.

Kiekvieną organizmą sudaro dalys – jo organai, turintys savitą sandarą ir atliekantys apibrėžtas funkcijas, būtinas visumai funkcionuoti. Nagrinėjant organizmo dalis, natūraliai kyla klausimas: kokia šio organo paskirtis, kam jis reikalingas? Gan paprasta tokį požiūrį pritaikyti visuomenei, kurioje skirtingos socialinės grupės, įstaigos ar draugijos taip pat atlieka savo funkcijas ir turi tam tikrą tikslą. Valstybėje veikia valdžios ir valdymo *organai*, įvairios *organizacijos*. Pakanka įsigilinti į išskirtų žodžių kilmę, kad suprastume, jog požiūris į visuomenę kaip organizmą turėjo kadaise būti labai populiarus. Daug kam akivaizdu, kad visuomenė, kaip ir ją sudarantys žmonės, siekia ar bent jau turi siekti tam tikrų tikslų. Tiesa, aiškinant tuos tikslus, įvairių mąstytojų nuomonės skyrėsi. Vieni manė, kad svarbiausias bendro žmonių gyvenimo tikslas yra socialinė harmonija, kiti – kad materialinė gerovė, tretį – kad žmogaus dvasinis tobulumas ar sielos išgelbėjimas. Bet ginčijantis dėl visuomenės tikslų paprastai remtasi prielaida, kad visuomenė tokį tikslą turi, tik ne visi žmonės jį žino.

Pripažinus, kad organai, organizmai ir visuomenė veikia tikslingai, nesunku padaryti išvadą, kad ir visas pasaulis yra tikslingas. Antikoje ryškiausi finalizmo šalininkai yra Platonas ir Aristotelis. Pastarojo koncepcija labiau išplėtotą. Aiškindamas būties prigimtį, Aristotelis išskyrė 4 svarbiausius pradus: 1) materiją – būtį, dar neįgavusią apibrėžto pavidalo; 2) formą – daikto esmę, kurią nusako bendra daikto sąvoka; 3) judėjimo priežastį; 4) tikslą, kurio siekiant judama. Antai statomo namo materija yra akmuo ar medis; forma – namo esmė ar sąvoka; judėjimo (arba veikiančioji) priežastis – architekto ir statybininko veikla, o tikslas – namo paskirtis. Aristotelis kelia klausimą: kuris iš tų pradų yra pats svarbiausias? Materija, pasak Aristotelio, yra pasyvi, ji tėra formos realizacijos daiktuose galimybė. Judėjimo arba veikiančioji priežastis priklauso nuo tikslo. Taigi svarbiausias pradas yra tikslas, kurį galima suvesti į formą, jei ją suprasime kaip tikslingai veikiančią jėgą.

Aristotelio nuomone, visi pasaulyje vykstantys procesai yra tikslingi. Antai augalai ir gyvūnai augdami siekia įgyti tam tikrą formą, t. y. tai rūšiai būdingas savybes. Tikslingumas būdingas ir negyvosios gamtos reiškiniams. Pavyzdžiui, sunkūs kūnai krenta žemyn, o lengvi – kyla aukštyn todėl, kad visi jie siekia užimti natūralią, jiems skirtą vietą.

Pasak Aristotelio, materijos pasyvumas lemia ir viso materialaus, fizinio pasaulio inertiškumą. Jam judėjimas nėra vidujai būdingas. Aristotelio požiūriu (jo buvo laikomasi iki Galilei'o), judėjimui palaikyti būtina jėga. Todėl jį paaiškinti galima tik remiantis tuo, kad egzistuoja „pirmasis judintojas“ – Dievas. Kaip visų formų forma, vainikuojanti hierarchiškai sutvarkytą pasaulį, Dievas yra galutinis pasaulio tikslas. Kaip „pirmasis judintojas“ jis garantuoja, kad šis tikslas bus pasiektas.

Minėjome, kad finalizmas remiasi pasaulio darnos idėja. Šią idėją plėtojo pitagorininkai, ji vaidina svarbų vaidmenį ir Aristotelio filosofijoje. Požiūris į kosmosą kaip į harmoningą, tobulai hierarchiškai sutvarkytą struktūrą, kurioje visos būties formos užima joms skirtą vietą ir atlieka nustatytas funkcijas, neišvengiamai numato pasaulio tvarkos tikslingumą. Antikoje toks požiūris į kosmosą aiškiai vyravo. Kauzalizmo ir mechanizmo šalininkų, tokių kaip Demokritas ar Epikūras, buvo nedaug. Viduramžiais, išsigalėjus krikščionybei, finalistinė harmoningai sutvarkyto pasaulio samprata išvis įgavo akivaizdžios, visiems privalomos tiesos pobūdį.

3. „Kosmoso sugriovimas“

Kosmoso tvarkos samprata labai pakito tik Naujaisiais laikais, ir tą permainą lėmė visų pirma aristoteliškosios fizikos ir kosmologijos pakeitimas galilėjiškąja ir niutoniškąja gamtotyra. Vienas iš svarbiausių XVII a. mokslinės revoliucijos padarinių buvo ne tik matematizuotos eksperimentinės gamtotyros sukūrimas, bet ir tradicinio hierarchinio kosmoso vaizdinio sugriovimas.

Tiesą sakant, ši vaizdinį pradėjo griauti jau *Kopernikas*. Kopernikui, pakeitusiam geocentrinę Ptolemajaus sistemą heliocentrine, žmogus jau nėra pasaulio centras, nes centrinę padėtį Visatoje užima ne žmogaus gyvenama Žemė, o Saulė. Drauge ir žmogų supantis pasaulis praranda gerai sutvarkyto, stabilaus ir darnaus kosmoso pobūdį. Ko-